

УДК 811.16+003.349.81Шафарик
DOI: 10.30970/sls.2021.70.3734

ДО РЕЦЕПЦІ ПОГЛЯДІВ П. Й. ШАФАРИКА ПРО ДАВНІСТЬ ГЛАГОЛИЦІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ ПАЛЕОСЛАВІСТИКИ

Юлія ЮСИП-ЯКИМОВИЧ

*Ужгородський національний університет
пл. Народна, 4, Ужгород, 88 000
Кафедра словацької філології
e-mail: julia.jusypr@uzhnu.edu.ua*

Олена ШИМКО

*Ужгородська українська богословська академія,
вул. Гойди, 4, Ужгород, 88 000
Кафедра богослов'я, філософії та гуманітарних наук
e-mail: lenashimko26@gmail.com*

У статті висвітлюється розвиток поглядів П. Й. Шафарика про більшу давність глаголиці, представлено огляд історичних витоків проблеми стосовно пріоритету глаголиці, аналізуються й систематизуються ідеї та погляди славістів на цю проблему на сучасному етапі розвитку слов'янської палеолінгвістики. Нагромаджені наукою матеріали про джерела слов'янської писемності не полегшують вирішення питання, яка ж із двох слов'янських азбук була створена та/або вдосконалена Костянтином Філософом, як і коли виникла інша слов'янська азбука, а також – який поступ мала слов'янська писемність у післякостянтиновий період.

Ключові слова: слов'янська писемність, кирилиця, глаголиця, гіпотеза П. Й. Шафарика.

П. Й. Шафарик (1795–1861) – один із основоположників славістики, словацький і чеський лінгвіст, літературознавець, історик, етнограф, поет, член Імператорської академії у Відні, багатьох зарубіжних наукових товариств, редактор чеських часописів “Світогляд” (1834–35), “Часопису Чеського Музею” (1833–43).

Дуже плідними для П. Й. Шафарика були 40-ві та 50-ті роки. Саме в цей період у його науковій діяльності з'являється велика кількість статей та досліджень, присвячених питанням мовознавства взагалі та з'ясуванню основоположних питань слов'янського мовознавства зокрема. Ряд статей з мовознавства П. Й. Шафарик опублікував у “Часописі Чеського Музею” за 1846–1848 рр.

Особливо вагомими для славістики є дослідження ученим батьківщини та походження глаголиці. Погляди на цю проблему в нього еволюціонують: від визнання першою азбукою кирилиці до обґрунтування того, що глаголиця давніша і що саме вона є письмом, створеним Кирилом Філософом.

Щодо витоків проблеми: відомо, що слов'яни в історії своєї культури виробили дві азбуки – кирилицю та глаголицю: одні старослов'янські пам'ятки написані глаголицею, другі – кирилицею. Навколо старослов'янських азбук з давніх часів ведуться дискусії, предметом яких є три питання:

1. Чи існувала у слов'ян писемність до Костянтина і Мефодія і якщо так, то якою вона була?

2. Котра з двох азбук є давнішою і котру з них склав Костянтин?

3. Які джерела старослов'янських азбук?

Проблема виникнення та походження глаголичної азбуки є однією з найбільш дискусійних в історії слов'янської писемності. “Наявність у ранньому періоді слов'янської писемності двох різних азбук – глаголичної та кириличної – споконвіку привертає увагу дослідників” (С. Гранстрем, 1985, с.300). Дискусія про давність двох азбук почалася ще у XVIII ст., активно продовжувалась у XIX, має неоднозначне розв'язання у XX і з новою силою відновила у XXI ст.¹ Причому, як зазначає І. Додонов, “сторони, котрі сперечаються, для доведення своєї правоти використовують однакові аргументи” (2008).

Проблему давності слов'янських азбук – глаголиці та кирилиці – традиційно вирішує більшість дослідників у зв'язку з питанням про те, яка слов'янська азбука була створена або упорядкована Костянтином і як та коли виникла кожна з цих азбук. Зазвичай, встановлюючи співвідносну хронологію двох азбук, дослідники ґрунтуються на таких положеннях:

1. Костянтин створив глаголицю, а кирилиця – результат її пізнішого удосконалення на підставі грецького унціального письма.

2. Костянтин створив глаголицю, а кирилиця на той час уже існувала.

3. Костянтин створив кирилицю, для чого використав уже існуючу глаголицю, “одягнувши” її за зразком грецького унціального письма торжественних книг.

4. Костянтин створив кирилицю, а глаголиця розвинулась як “тайнопис”, щоб урятувати богослужбові книги від переслідувань католицького духовенства, яке розпочало боротьбу з книгами, написаними кирилицею.

5. Кирилиця і глаголиця могли існувати у слов'ян ще в дохристиянський період.

Мета пропонованої статті – дати огляд 1) історичних витоків проблеми стосовно пріоритету глаголиці; 2) систематизувати й проаналізувати ідеї та погляди славистів на сучасному етапі розвитку слов'янської палеолінгвістики.

Гіпотези про першу слов'янську азбуку неоднорідні. Найбільш популярною гіпотезою, висуненою ще наприкінці XVIII ст. чеським ученим Г. Добнером, була гіпотеза про те, що глаголицю створив Костянтин, а кирилиця постала пізніше як компіляція грецького уставу і глаголиці. У першій половині XIX ст. гіпотеза Г. Добнера має

¹ Кирило-мефодіївська проблематика завжди перебувала у центрі славістики, про що свідчить кількість опублікованих праць. Зокрема, бібліографічний покажчик, укладений Г. Ільїнським (Софія, 1934), містить 3385 розвідок; бібліографічний покажчик М. Попруженко та І. Романського (Софія, 1940) – 878 праць. Згідно з бібліографічним покажчиком І. Можасвої, у період 1945–1974 рр. з'явилося 1900 праць, з них 25 безпосередньо присвячені питанням пріоритету глаголиці. Це дослідження відомих славистів М. Войнова, Е. Георгієва, І. Гошева, С. Гранстрем, Т. Іванової, Й. Курца, Т. Лер-Сплавінського, Ф. Мареша, М. Маркова, С. Мельникова, О. Менгарта, О. Неделіковича, С. Нікітіна, українського слависта М. Охріменка, Г. Радойчика, Б. Рістовскі, Ф. Славського, І. Снегарова, Ц. Тодорова, В. Ткадлічки, Й. Хамма, Й. Шпетко.

Чеський славист К. Горалек вважає, що лише за останні 40–50 років виникла необхідність публікації ретомного наукового видання праць про глаголицю (Horalek, 1971, с.359).

найбільше прихильників, однак у ранніх своїх працях – “Розквіт слов'янської літератури в Болгарії” (1848), “Погляд на перші століття глаголичної писемності” (1852), “Пам'ятки глаголичної писемності” (1853), “Глаголичні фрагменти” (1857) – П. Й. Шафарик підтримує гіпотезу Й. Добровського, який вважав глаголицю явищем XIV ст., котре виникло у хорватів як тайнопис, щоб урятувати богослужіння та богослужбові книги від переслідувань римської церкви.

У 1836 р. вперше з'явилися реальні аргументи на користь гіпотези давнішого походження глаголиці, ніж кирилиці – був відкритий і виданий глаголичний рукопис “Збірник Клоца”, в якому глаголичне письмо має округлішу форму, ніж хорватська глаголиця. В. Копітар у передмові до цієї виданої ним глаголичної пам'ятки висловив припущення, що саме глаголиця була створена Костянтином, але підтвердженнь бракувало. І тільки відкриття, вивчення, публікація старослов'янських пам'яток з різних теренів Славії заклали ґрунт для повного утвердження теорії про давніше походження глаголиці, створеної Костянтином, ніж кирилиці.

У 40–ві та 50–ті роки XIX ст. у науковий обіг входять нові глаголичні пам'ятки, які В. Григорович знайшов і вивіз із афонських монастирів: у 1842 р. із монастиря Святої Богородиці Марії *Марійське Євангеліє* (Юсип-Якимович, 2009, с.267), у 1845 р. із Зографського монастиря – *Зографське Четвероєвангеліє* (Юсип-Якимович, 2009, с.265); також у 1845 р. із Балкан – *Македонський глаголичний листок*; кириличну пам'ятку XIII ст. *Боянський палімпсест*, у якому кириличний текст був написаний поверх змитого глаголичного; *Охридський Апостол XII ст.*, в якому окремі місця написані глаголицею; *Рилський глаголичний листок*, а також *Житіє Святого Климента*, в якому зазначалося, що “Климент винайшов нову «більш ясну» азбуку”. Б. Успенський у монастирі Святої Катерини на горі Синай в Аравії виявив *Синайський Псалтир* (1850) та *Синайський Требник* (1850).

Як відомо, 1855 р. у Празі німецький історик К. Гефлер відкрив *Празькі глаголичні листки чи Празькі уривки* – старослов'янську пам'ятку моравсько-чеської редакції. Саме ця пам'ятка мотивувала П. Й. Шафарика, який спочатку був прихильником поглядів Й. Добровського, переглянути своє ставлення до часового співвідношення глаголиці та кирилиці. У 1857 р. П. Й. Шафарик та К. Гефлер опублікували текст пам'ятки. Про час написання пам'ятки висловлювалися різні припущення. П. Й. Шафарик, зокрема, вважав Празькі глаголичні листки дуже давніми – він датував їх другою половиною IX або початком X ст.

Натхнений цим відкриттям, П. Й. Шафарик у 1858 р. опублікував (німецькою мовою) велику працю “Про походження і батьківщину глаголиці” (у 1861 р. була перекладена і видана О. Шемякіним російською мовою). У ній учений обґрунтував гіпотезу з трьох основних положень:

1) глаголиця давніша від кирилиці; 2) глаголиця – витвір Костянтина; 3) кирилиця – витвір Климента Охридського.

На початку своєї праці “Про походження і батьківщину глаголиці” у “Міркуванні першому” П. Й. Шафарик зазначав:

“Я два рази викладав питання про початки і давність глаголиці: спочатку в журналі Чеського Музею (1852 р.), потім у спеціальній праці «*Hlaholské památky*» 1853 р.; але повинен повернутися до нього в третє і вже востаннє. Нові відкриття і тривале вивчення вимагають перевірки всього зробленого. Я взявся за неї і збираю тут висновки. Впродовж усього мого творчого життя я намагався внести, скільки

можна, світла в деякі темні ділянки слов'янської історії та мовознавства" (Шафарик, 1861, с.2. *Переклад авторів статті*).

На користь своєї гіпотези П. Й. Шафарик наводить такі аргументи:

1) імовірно, кирилицею спочатку називали глаголицю, а назва *глаголиця* виникла з часом. Переконливим доказом цього може бути пізня кирилична копія (XV ст.) "Книги пророків" з новгородського оригіналу 1047 р., в якій переписувач, священник Упир Лихий, залишив запис, зроблений у 1499 р.: переписував "*книгы си# ис коуриловицѣ*". Цієї помітки не було б зроблено в кириличному рукописі, якби переписувач користувався графічно подібним оригіналом. До того ж, у копії Упира Лихого є чимало не-транслітерованих глаголичних букв і цілих слів. Оригінал написаний *глаголицею*, а «*коуриловицею*» (кирилицею) в давнину називали глаголицю;

2) особливості накреслень глаголичних букв більше свідчать про їх штучне утворення, саме глаголицю легше уявляти "актом індивідуальної творчості". Кирилиця виникла пізніше від глаголиці, вона більш удосконалена, має струнку систему букв для йотованих голосних, розрізняє " та Ѣ. Окремі букви, які не мають відповідників у грецькому алфавіті, кирилиця запозичила з глаголиці, змінивши їх рисунки відповідно до свого стилю. Так, *юси* у глаголиці складаються з двох компонентів, а в кирилиці вони цю чіткість втратили;

3) на територіях Великої Моравії та Паннонії, де проходила місіонерська діяльність Кирила та Мефодія і здійснювалися перші переклади богослужбових книг, були знайдені пам'ятки, написані лише глаголицею, а не кирилицею (не виявлено жодної глаголичної пам'ятки східнослов'янської редакції);

4) наявність кириличних текстів, написаних на пергаменті, з якого був попередньо змитий глаголичний текст. Так, кириличний текст нанесений поверх глаголичного у пам'ятках-палімпсестах *Боянський палімпсест XIII ст.* та *Середньоболгарський рукопис XII ст.* Між тим, не зафіксовано палімпсестів, де б глаголичний текст був нанесений поверх попередньо змитого кириличного;

5) мова глаголичних пам'яток більш архаїчна, ніж мова кириличних;

6) графік Чорноризець Храбр у праці "Про письмена" зазначає, що Костянтин і Мефодій створили азбуку, яка не має аналогів у світі. Такою є глаголиця, оскільки кирилиця має багато спільного з грецьким алфавітом;

7) проникнення глаголичної писемності у Хорватію у XII ст. можливе було тільки через Паннонію. Оскільки в цей час більшість слов'янського світу вже перебувала під заборонаю літургії слов'янською мовою, глаголиця могла потрапити у Паннонію тільки з місією Костянтина та Мефодія;

8) орфографічні особливості *Київських глаголичних листків* – єдиного рукопису, який сягає X ст. – свідчать про його західнослов'янське походження.

Отже, за припущенням П. Й. Шафарика, глаголична азбука була складена для слов'ян Моравії і Паннонії, де здійснювали свою місіонерську діяльність Кирило і Мефодій. Звідси найдавніші глаголичні рукописи поширювалися на південь і південний схід, до Болгарії, Сербії тощо. Гіпотеза Добнера–Шафарика про зв'язок глаголичного алфавіту з діяльністю Костянтина була розвинута низкою учених славистів і палеографів, зокрема М. Тихонравовим, В. Ягичем, В. Щепкіним, визнана істориками письма Ч. Лоукоткою, М. Коуеном. У дослідженнях цих учених актуалізуються основні аргументи П. Й. Шафарика на користь того, що "думка про Кирила як творця глаголиці ніким не спростовується" (Лоукотка, 1950, с.160), що глаголиця була першою азбукою, оскільки до "Костянтина та Мефодія слов'янська мова передавалася за

допомогою грецьких та латинських букв” (Коуен, 1958 с.119), що в Моравії і Паннонії, де працювали до свого вигнання Костянтин і Мефодій, поширені рукописи, написані глаголицею, а “кирилиця виникла пізніше як вдосконалення глаголиці на основі грецького уставу” (Ягич, 1890), до того ж, аналіз мови пам’яток “засвідчує західне походження саме глаголичних, а не кириличних рукописів” (Щепкін, 1967, с.12).

Прихильником більш раннього походження глаголиці є А. Селіщев, на думку якого глаголиця розроблена Костянтином на основі грецького письма з використанням знаків єврейсько-самаритянської писемності. Дослідник наводить аргументи: 1) знаки глаголиці у кирилиці набули диференціації (букви глаголиці точніше передають особливості слов’янської мови й використовують для цього замість одного знаку два); 2) кирилиця спрощувала знаки глаголиці, надаючи їм геометричні форми; 3) у глаголиці цифрове значення літер відповідає порядку розташування букв, тоді як у кирилиці цифрове значення мають лише знаки, запозичені з грецького письма; 4) у глаголиці архаїчні риси мови відображені більшою мірою, ніж у кирилиці; 5) старшинство глаголиці підтверджує район її поширення (Моравія, Македонія, Албанія) (Селіщев, 2020, с.155).

У XIX–XX ст. гіпотеза П. Й. Шафарика “успішно витлумачує всі нові факти, що відкриваються, і нові питання, що виникають” (Щепкін, 1967, с.26). Зокрема, праці С. Кульбакіна, Р. Нахтігала, А. Вайяна, Б. Велчева, В. Мошіна та інших підтверджують аргументи чеського просвітника про те, що Костянтин створив саме глаголицю, відстоюють положення про пізнє формування кирилиці Климентом Охридським на території Першого Болгарського царства у правописній школі царя Симеона.

Попри більш ніж двохсотлітню розробку і значущість досягнутих результатів, “сьогодні треба визнати, що проблема походження слов’янської писемності не тільки не вичерпала себе, а й відкриває все нові й нові аспекти дослідження, при цьому в центрі уваги вчених надалі залишається питання про першість глаголиці” (Карпенко, 2000, с.6).

Таким чином, сукупність нагромаджених фактів дала підстави П. Й. Шафаріку вперше сформулювати науково обґрунтовану гіпотезу про давніше походження глаголиці, ніж кирилиці. Палеографічні ознаки глаголиці, своєрідно витлумачені Шафариком історичні свідчення про винахід слов’янської азбуки і лінгвістичні дані дали славісту підстави для висновку, що глаголиця давніша, ніж кирилиця. Точка зору одного з основоположників славістики була прийнята і розвинена цілою школою австрійських славістів та отримала подальший розвиток у працях Ф. Міклошича, В. Ягича та ін.

Ця гіпотеза була прийнята слов’янським світом та дотепер визнана більшістю славістів. На цьому наголошує, зокрема, відомий словацький славіст М. Штець, котрий зазначає, що аргументи П. Й. Шафарика, наведені у праці “Про походження та батьківщину глаголиці” (Прага, 1858), досі є актуальними та неспростованими. Зокрема, а) пам’ятки старослов’янської писемності, що походять з періоду Великої Моравії (*Київські листки*, *Празькі глаголичні листки*), були написані глаголицею; б) збережені глаголичні старослов’янські пам’ятки свідчать про те, що їхня мова більш давня, ніж мова старослов’янських пам’яток, написаних кирилицею; в) палеографічні дослідження засвідчують, що глаголично-кириличні старослов’янські пам’ятки спочатку були написані глаголицею, літери якої в окремих місцях рукопису не повністю змиті, а потім доповнені кириличними літерами: це фрагменти *Боянського Євангелія*, *Ассеманієвого Євангелія* та інші (Štec, 1996, с.294. *Переклад авторів статті*).

З другої половини XX ст. ідеї щодо більшої давності глаголиці набули нового роз-

витку. Написано чимало наукових праць, присвячених глаголиці як найдавнішому слов'янському алфавіту, наприклад, монографія Л. Карпенко "Глаголиця – слов'янська священна азбука" та її докторська дисертація "Глаголиця як семіотична система", монографія Ю. Степанова та С. Проскуріна "Константи світової культури. Алфавіти та алфавітні тексти в період двовір'я", ґрунтовні статті Г. Прохорова "Глаголиця серед місіонерських азбук", Ю. Степанова "Кілька гіпотез про назви букв слов'янських алфавітів", праця бельгійських славістів Ф. Вінке і Р. Детре "Про походження та структуру глаголичного алфавіту", статті Р. Акоюна "Спроба виявлення прототипів глаголичних букв на основі порівняльного аналізу з буквами кирилиці та близькосхідних систем письма", В. Рудельова "Ще раз про давні слов'янські букви", Ю. Старовойта "Науковий підхід до походження кирилиці" та ін.

Сучасні дослідники глаголиці здебільшого відстоюють три тези: 1) глаголиця давніша, ніж кирилиця; 2) автором глаголичної абетки є Кирило; 3) саме глаголиця є створеною/штучною абеткою.

Ідеї про більшу архаїчність глаголиці та шляхи її поширення набули розвитку у статті Г. Прохорова "Глаголиця серед місіонерських азбук", в якій зазначається, що "глаголиця передувє кирилиці, відображає більш архаїчний порівняно з нею стан мови" (1992, с.179), що, без сумніву, глаголицею користувалися творці слов'янської писемності: "схоже на те, що із Моравії та Паннонії глаголиця потрапила до хорватів в один бік, до болгар – у другий" (1992, с.179), що з X ст. вона була відома і у східній, і в західній Болгарії, з того часу збереглися найдавніші пам'ятки як глаголиці, так й кирилиці, однак глаголичні визнаються давнішими (1992, с.179–180). Визнаючи глаголицю найдавнішою слов'янською азбукою, Г. Прохоров не вважає Костянтина її автором. Він відроджує версію про створення глаголиці Ієронімом Стридонським та стверджує, що Кирило Каппадокійський отримав "забутий алфавіт, створений для слов'ян у V столітті" (Прохоров, 1992, с.196). Відмовляючи Костянтинові в авторстві глаголиці, Г. Прохоров припускає, що Костянтин знав про її існування, використовував її у своїй перекладацькій діяльності й саме на її підґрунті уклав азбуку, котра згодом отримала його ім'я.

Непрямо на користь більшої давності глаголиці свідчить Кристіано Дідді у праці "За відбитками глаголичних протографів Паннонських легенд (Методологічні примітки до критики варіантів)", де він зауважує, що "мовні особливості, котрі відображають суттєву подібність двох текстів (*Пространні життя свв. Костянтина-Кирила і Мефодія*) до найдавніших перекладів Євангелія, Апостола і Псалтиря, а також – найдавніших Гомілій Клоца та Супрасльського збірника, свідчать на користь виникнення обох текстів на зорі слов'янської писемності й їх написання глаголицею... та дають підстави говорити про найдавніший прошарок традиції" (2015, с.82).

Ряд актуальних гіпотез про першість глаголиці ґрунтується на особливостях глаголичного ряду, графічного втілення рисунка букв та їхніх назв. Цікавими в цьому плані є ідеї про символічну матрицю глаголиці. Л. Карпенко обґрунтовує давність глаголиці, спираючись на давню граматичну традицію, згідно з якою мінімальна одиниця мови має отримати в алфавіті три втілення: накреслення (*figura*), фонетичне та числове значення (*potestas linguae*). Відповідно до ранньої християнської ідеї "**представлення Бога**", основні компоненти азбуки – графічні символи та їх назви – в теорії Л. Карпенко становлять два рівні втілення сакрального та Божественного знання: 1) рівень символічний, таємний, "невимовний", співвіднесений із кресленням букв та 2) рівень явний, словесний, співвіднесений із їхніми назвами. В цьому контексті назви букв й фрази,

котрі утворюються, не є випадковими, вони детально продумані й пов'язані з утіленням ідеї Бога: Ἀςὺ ἀίθεῦ ἀήῆ; Ἄεᾶᾶίεῦ ἀίᾶῶι -ἦοῦ; Ἐρᾶεᾶ ἰ ἰῆεεῶᾶ; Ἰ ἄοῦ ἰί ἰίῆῆῆ; Ἐῦοε ἦῆᾶᾶ ὀᾶῦῶᾶᾶ (порівняйте, наприклад, Ἐῦοε ἦῆᾶᾶ ὀᾶῦῶᾶᾶ із біблійними вислованими – Будет твердо всякое слово (2Кор. 13,1); Возвещенное слово было твердым (Евр. 2, 2) та подібні). Синтагми, що утворюються назвами букв, “становлять ніби ключові заповіді Біблії, виражені в азбучному тексті. Врешті-решт, сукупність назв слов'янських букв на рівні змісту утворює закодований метатекст, що символізує одночасно й “стежку життя”, встановлену Богом: Ἀςὺ – Ἄεᾶᾶῆῶᾶ – ῤᾶἰ ἔῦ – Ἰ ἰῆῆῆ – ×ῶῦᾶῦ – Ὀῦῦ ἰ та настанову, закон праведного життя: Ἄεᾶᾶίεῦ ἀίᾶῶι -ἦοῦ; Ἄεᾶᾶῆῶᾶ shῆῆ; Ἐρᾶεᾶ ἰ ἰῆεεῶᾶ; Ἰ ἄοῦ ἰί ἰίῆῆῆ; Ἐῦοε ἦῆᾶᾶ ὀᾶῦῶᾶᾶ². Саме символічними смислами – системою християнських уявлень, системою символічного богопізнання, символічною матрицею глаголиці, глаголичною моделлю кола Всесвіту (Карпенко, 2010, с.77). У цьому контексті твердження Чорноризця Храбра про те, що церковнослов'янська мова святіша за грецьку, можна сприймати буквально: “церковнослов'янську мову створила свята людина – святий Кирило Філософ – (грецьку створили язичницькі філософи). ... й створена ним система письма виражає християнське вчення” (Uspenskiĭ, 2013, с.7).

Л. Карпенко обґрунтовує первинність глаголиці й авторство Костянтина щодо її створення через символічний зміст глаголиці. Для підтвердження символізму глаголиці як азбуки, за допомогою якої виконувалися перші переклади Біблії слов'янською мовою, важливим є біблійний текст. Назви букв, за Л. Карпенко, безпосередньо співвіднесені з їх накресленнями, включені в образно-символічний контекст Біблії. У світлі символічного богослов'я вони сприймаються як сакральні імена. Всі вони змістовно відповідають контексту Біблії, в яких передається прояв Божественної волі щодо людини. Наприклад, «οῦ – у біблійному контексті розпізнається як символ Трійці. Три кути, три сторони трикутника, три промені сходяться в центрі, що утворюють хрест та символізують Трійцю. Бога символізує назва букви «οῦ, що сягає «ἄῦ “їжа” (Селищев, 2020, с.259). Але їжею називається в Євангелії Христос: Плоть Моя истинно есть пища (Ін. 6, 55). Як зазначає Л. Карпенко,

“одночасно в них змістовно «відгукуються» фрагменти Псалтиря та Євангелія, значимі для православного віровчення. Кожна назва букви підтримана з боку Біблії, вкорінена в ній й живе її змістом. До того ж, назви букв, вбираючи в себе відповідні біблійні контексти й таким чином стаючи символом, виконують продуктивну функцію: створюють смислове поле, породжуючи нові смисли в просторі слов'янської культури” (Карпенко, 2000, с.90).

Значну увагу накресленням та назвам букв глаголиці приділяє Л. Савельєва, котра ідею першості глаголиці обґрунтовує шляхом власної реконструкції азбучного акровірша (1993, с.152). Ф. Вінке, розбудовуючи дві взаємодоповнюючі системи: систему акровірша та систему ідеограм, намагався відновити по горизонталі й за візантійською традицією по вертикалі азбучний акростих Костянтина для всіх букв глаголиці (1996, с.115). Детальний розбір, аналіз та критика зазначених гіпотез представлені у праці Т. Іванової (2004). Наприкінці дослідниця доходить невтішного висновку: “Як багато у наведених питаннях спірного, вигаданого, суб'єктивно довольного, науково безпідставного серед розглянутих гіпотез” (2004, с.93).

² Дослідниця спирається на традицію укладання абecedаріїв та азбучних акровіршів

На нашу думку, заслуговує на увагу гіпотеза Р. Акобяна. На основі порівняльного каліграфічного (граматологічного) аналізу автор доводить, що більшість глаголичних графем вторинна щодо кирилиці та є результатом графічного упорядкування (регуляризації, монументалізації) скорописних, курсивних форм кирилических писемних знаків (2018, с.30). Визначаючи вторинність глаголиці щодо кирилиці, автор доходить до узагальнення: “Цей висновок вимагає узгодження з даними про більшу давнину глаголических текстів порівняно з кирилическими (зокрема, з фактом існування глаголических палімпсестів) ...” Наприклад, можна припустити, “що у IX–X століттях відмінність двох азбук не усвідомлювалася, й глаголиця сприймалася лише як курсив, хоч і впорядкований” (Акобян, 2018, с.58).

Певним чином з думкою попереднього дослідника збігається думка Є. Гранстрем. Вона зазначає:

“Глаголиця, створена Костянтином штучно, не могла протистояти кирилиці саме тому, що до часу створення глаголиці візантійський устав уже використовувався як «слов'янське письмо», правда, поки що «без упорядкування». Штучно підібрані і штучно розповсюджені знаки глаголическої азбуки не були зрозумілими не тільки самим слов'янам, а й прибулому в слов'янські землі грецькому духовенству” (Гранстрем, 1985, с.313.)

Фонологічні особливості глаголиці також розглядаються як аргумент на користь її давності: “спільною рисою усіх місіонерських алфавітів, незалежно від того, використовують вони грецькі букви чи ні, є відображення ними справжньої вимови певних діалектів” (Прохоров, 1992, с.179). Без сумніву, глаголиця була ідеально пристосована для передачі звуків саме слов'янської мови: азбука виявилася ефективним інструментом фіксації слов'янської мови, що зводило до мінімуму надмірність і невизначеність письмової передачі мови. Як зазначає В. Топоров, глаголиця дуже точно відображає звуковий склад старослов'янської мови, фіксуючи характерні приголосні і голосні, включаючи давньослов'янські носові, “ять”, навіть фонологічні нестійкі скорочені звуки, які в старослов'янській мові дуже рано були втрачені. Крім того, глаголический ряд містить у собі і геніально передбачений принцип економії знаків – визначальний принцип графіки, котрий у з часом набув розвитку у кирилиці болгарської і східнослов'янських мов (Топоров, 1998, с.22).

На жаль, ґрунтовне дослідження фонетичної / фонологічної вагомості глаголических символів залишилося поза увагою сучасних дослідників, основна мета яких була зосереджена на питаннях походження глаголиці, існування протоглаголиці та спробах визначити її джерело. Більшість сучасних гіпотез ґрунтується на припущенні про природне походження глаголиці – дослідники керуються тим, що творчість Кирила базувалась на певному відомому йому алфавіті (одному або кількох). Так, В. Рудельов у своїй гіпотезі про “споконвічне (починаючи з I ст. н.е.) православ'я слов'ян”, на противагу ідеї про пізнє християнство, зазначає: “Костянтина Філософа, який придбав у Корсуні Євангеліє і Псалтир, написані руськими буквами (чертами), очікувала надзвичайно складна робота з удосконалення давньослов'янського алфавіту. Однак це все ж була робота з удосконалення, а не початкового винаходу” (2001, с.58).

О. Глазунова зазначає, що “втілені в глаголиці знання передавалися з покоління з покоління через образне і ментальне сприйняття буквених символів до того часу, поки в суспільстві існувала необхідність поширення такої інформації. І тільки згодом, коли ця необхідність відпала, глаголическі знаки перейшли в ряд чисто графічних зображень”

(Глазунова, 2020). Дослідниця наголошує на тому, що сьогодні наукова спільнота змушена відновлювати семіотичний код глаголиці, реконструюючи його на основі розрізнених даних. Існування протоглаголичних символів дослідники аргументують тим, що глаголичні знаки були пов'язані між собою, оскільки створювались відповідно до принципів, притаманних первісним художникам. Зокрема, вони висловлюють думки, що:

– завитки п'яти перших знаків містять відображення тогочасного уявлення про людину, родину, чоловіка, жінку, їх союз, дім тощо (Глазунова, 2020);
– в основу переважної більшості букв глаголиці покладені “три основні символи християнської релігії: хрест (символ Христа), трикутник (символ Трійці) і коло (символ нескінченності і всемогутності Бога Отця)”, утворюючи урівноважений і по-богословському значимий графічний ансамбль, а перша буква є просто *хрестом* і символом Христа (Кипарский, 1995, с.93–94). Наприклад, на думку дослідників, глаголичні букви *ize* і *слово* насправді є однією і тією ж фігурою у перевернутому положенні (Tschernochvostoff, 1995, с.150).

А. Кузнецов, досліджуючи графічні особливості деяких букв глаголиці, вказував на її штучний символічний характер: “Костянтин увів у глаголицю букви грецького слова ‘ιχθυσ’, ... оскільки по-слов'янськи створити змістову гру можна було тільки саме буквами, а не звуками; щоб розгледіти символічний зміст, потрібно було читати букви по-грецьки, а не по-слов'янськи. Натякаючи на символ, ... перша та остання букви отримали однаковий вид – *рибы*” (2012, с.10).

Сьогодні гіпотези та ідеї про символічний, пов'язаний із християнською самосвідомістю зміст глаголиці стають популярнішими серед науковців. Б. Успенський наголошує на необхідності “шукати додаткові аргументи на підтримку теорії, інакше це може розглядатися як питання віри, котре неможливо ні довести, ні спростувати: ідея надто абстрактна, надто довільна – вона потребує додаткової аргументації” (Uspenskij, 2013). Між тим, як зазначає дослідник, питання про походження глаголиці з повною підставою може бути назване “проклятим питанням” (questio diabolica) славистики, оскільки спроби зв'язати глаголицю з будь-яким із чинних алфавітів загалом не дадуть будь-яких переконливих результатів (2005, с.63).

Поступова експансія кирилиці спостерігається в регіонах, де проводили діяльність учні Кирила і Мефодія (Болгарія). Вагомим у цьому контексті є відкриття 1975 р. Псалтиря Димитрія Алтарника (XI ст.)³, який, найімовірніше, написаний на півдні Далмації в регіоні Зета (сучасна Чорногорія). Можливо, цей текст сьогодні є першим відомим науці сербським глаголичним Євангелієм. Особливістю Євангелія є “змішане” написання: у ньому доволі часто глаголиця переходить у кирилицю та/або кириличні вкраплення наявні у глаголичному тексті. Дослідник цієї пам'ятки А. Соболев зазначає, що сучасні науковці тільки-но роблять спроби визначити та встановити функції кириличних вкраплень у глаголичний текст. На думку вченого, “кирилиця починає використовуватись у функції урочистого написання”, оскільки “замінити алфавіт, створений творчим, інтелектуальним актом однієї людини на алфавіт, котрий наближає болгарську культуру до грецької й ставить їх на один рівень – було життєвою необхідністю” (Соболев, 2021).

У підсумку можна констатувати, що від проголошення П. Й. Шафариком гіпотези

³ Під час ремонту у монастирі св. Катерини на Синаї обвалилася стіна й відкрилася замурована кімната з великою кількістю невідомих пам'яток.

про першість глаголиці, створеної Костянтином, минуло понад півтора століття, однак вона досі успішно витлумачує всі нові факти, що відкриваються. Зібрані П. Й. Шафариком докази, глибокодумні міркування та суворий науковий метод зберігають за його працями значення донині. Шафариківська гіпотеза справді черпає в часі нові сили.

Наведені нами погляди та дослідження поглиблюють аргументи П. Й. Шафарика і здатні в майбутньому нескінченно вдосконалюватися.

Список посилань

Акобян, Р., 2018. Попытка выявления прототипов глаголических букв на основе сравнительного анализа с буквами кириллицы и ближневосточных систем письма. *Метаморфозы истории. Научный альманах*, 12. Псков: Псковский государственный университет, с.30–58.

Винке, Фр., 1996. О происхождении и структуре глаголической азбуки. *Литературная учеба*, 3. Москва, с.115–127.

Глазунова, О. И., 2020. О счетном значении глаголицы. *Вестник НГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация*, 18(2), с.46–61. Доступно: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-schetnom-znachenii-glagolitsy>. [Дата звернення 22.08.2021].

Гранстрем, Е. Е., 1985. О происхождении глаголической азбуки. *Труды Отдела древнерусской литературы ИРЛИ АН СССР*, 11. Ленинград, с.300–313.

Дидди, К., 2015. По следам глаголических протографов Паннонских легенд: Методологические заметки к критике вариантов. *ПОЛУИСТОРИЯ. Scripta slavica Mario Capaldo dicata*. Москва: Индрик, с.80–98.

Додонов, И. Ю., 2008. *Истоки славянской письменности*. Москва: Вече. Доступно: http://www.libma.ru/istorija/istoki_slavjanskoj_pismennosti/index.php. [Дата звернення 22.08.2021].

Иванова, Т. А., 2004. Глаголица: новые гипотезы (несколько критических замечаний по поводу новых исследований о первой славянской азбуке). *Труды Отдела древнерусской литературы (Пушкинский Дом) РАН*, с. 78–93.

Карпенко, Л. Б., 2010. Глаголица св. Кирилла: к истокам славянской духовности. *Вестник Палесскага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя грамадскіх і гуманітарных навук*, 1, с.69–78.

Карпенко, Л. Б., 1999. *Глаголица – славянская священная азбука (семиотический анализ в контексте библии)*. Самара: изд-во Самарской гуманитарной академии.

Карпенко, Л. Б., 2000. Глаголица как семиотическая система: *Автореферат докторской диссертации на соискание научной степени доктора филологических наук*. Самара.

Кипарский, В., 1985. *О происхождении глаголицы. Климент Охридский*. Материал з неговот чествуване по случай 1050 години смърта му. София, 1968, с.91–92.

Кузнецов, А. М., 2012. “Бывают странные сближенья...”: греческий юпсилон и глаголица. *Slavistica Vlnensis. Kalbotyra*, 57(2), с.7–14.

Можаева, И. Е., 1980. *Библиография по кирилло-мефодиевской проблематике 1945–1974 гг.* Москва: Наука.

Прохоров, Г. М., 1992. Глаголица среди миссионерских азбук. *Труды отдела древнерусской литературы*, 45. Санкт-Петербург, с.178–199.

Руделев, Б. Г., 2001. Еще раз о древних славянских буквах. *Вестник Тверского государственного университета. Гуманитарные науки*, 2(22), с.58–67.

Савельева, Л. В., 1993. Сакральный смысл славянской азбуки: Напутственное

слово Первоучителя славян. *Северный Петрозаводск*, 3, с.152–158.

Селищев, А. М., 2020. *Старославянский язык*: В 2-х ч. Изд. стереотип. URSS. Селищев, А. М., 1951. *Старославянский язык*, 1, с.333.

Соболев, А. Н., 2021. *Славянские азбуки. Ч. 3: От глаголицы к кириллице*. Доступно: https://www.youtube.com/watch?v=y_Py_W9ZL7s&ab. [Дата звернення 22.08.2021].

Старовойт, Ю. Л., 2017. Науковий підхід до походження кириллиці. *Матеріали XLVI науково-технічної конференції підрозділів ВНТУ*. Вінниця, 22–24 березня 2017 р. Доступно: <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all—hum/all—hum—2017/paper/view/2328>. [Дата звернення 22.08.2021]

Степанов, Ю. С. и Проскурин, С. Г., 1993. *Константы мировой культуры. Алфавиты и алфавитные тексты в периоды двоеверия*. Москва: Наука.

Топоров, В. Н., 1998. *Предыстория литературы у славян: Опыт реконструкции*: Введение к курсу истории славянских литератур. Москва.

Успенский, Б. А., 2005. О происхождении глаголицы. *Вопросы языкознания*, 1, с.63–77.

Шафарик, П. Й., 1861. *О происхождении и родине глаголитизма*. Москва.

Щепкин, В. Н., 1967. *Русская палеография*. Москва: Наука.

Юсип-Якимович, Ю. В. и Шимко, О. В., 2009. *Старослов'янська мова. Модульний курс*. Навчальний посібник. Київ.

Horálek, K., 1971. Potřeba nového kompendija hláholice. *Slovo*, 21, s.359–363.

Štec, M., 1996. Šafárik o staroslovenčine a cirkevnej slovančine. In: *Pavol Jozef Šafárik a slavistika. Zborník príspevkov z vedeckej konferencie a dokumentov z osláv 200. výročia narodenia P. J. Šafárika*. Acta facultatis philosophicae universitatis šafarikianae. Literárny zborník, 12 / Jazykovedný zborník, 13. *Historický zborník*, 5 (AFPh UŠ 79). Filozofická fakulta. UPJŠ. Prešov. Matica slovenská. Martin, s.291–295.

Tschernochvostoff, 1995. Zum Ursprung der Glagolica. *Studia Slavica Finlandensia*, XII, pp.141–150).

Uspenskij, B., 2013. Glagolitic Script as a Manifestation of Sacred Knowledge, *Studia Slavistici*, X: 2013 Firenze University Press, pp.7–27 (online). [Дата звернення: 22.08.2021].

References

Cristiano, Diddi, 2015. In the footsteps of Glagolitic protographers of Pannonian legends: Methodological notes on the critique of variants. ПОΛΥΙΣΤΩΡ. *Scripta slavica Mario Capaldo dicata*. Moskow, Indrik, pp. 80–98. (In Russian)

Dodonov, I. Yu., 2008. *The origins of Slavic writing*. Moskow: Veche. Avialable at: http://www.libma.ru/istorija/istoki_slavjanskoi_pismennosti. [Accessed 22.08.2021] (In Russian)

Glazunova, O. I. *On the countable value of the Glagolitic alphabet*. Avialable at: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-schetnom-znachenii-glagolitsy>. [Accessed 22.08.2021] (In Russian)

Granstrom, E., 1985. On the origin of the Glagolitic alphabet. *Proceedings of the Department of Ancient Russian Literature IRLI AN SSSR*, 11. Leningrad, s.300–313. (In Russian)

Hakobyan, Ruben, 2018. An Attempt to Reveal the Prototype of the Glagolitic Letters, Based on a Comparative Analysis with the Cyrillic Letters and the Signs of the Middle East. *Scripts Scientific almanac*, 12. Pskov: Pskov State University, pp. 30–58. (In Russian)

- Horalek, K., 1971. The need for a new Glagolitic compendium. *Slovo*, 21, pp.359–363. (In Czech)
- Ivanova, T., 2004. Glagolitic: new hypotheses (several critical remarks about new research on the first Slavic alphabet. *Proceedings of the Department of Old Russian Literature (Pushkin House) RAS*, pp.78–93. (In Russian)
- Karpenko, L., 1999. *Glagolitic — Slavic sacred alphabet (semiotic analysis in the context of the Bible)*. Samara: PH of the Samara Humanitarian Academy. (In Russian)
- Karpenko, L., 2000. *Glagolitic as a semiotic system*: Doctoral thesis abstract, p.90. (In Russian)
- Karpenko, L., 2010. *Cyril glagolitic alphabet. About the roots of the Slavic spirituality*. Bulletin of polessky state university. Series in social sciences and humanities, 1, pp.69–78. (In Russian)
- Kiparsky, B., 1968. On the origin of the Glagolitic alphabet. Clement Ohridsky. *Material z negovot cheztvuvane po sluchai 1050 godini smerta mu*. Sofia, 1968, pp.91–92. (In Russian)
- Kuznetsov, Anatoly, 2012. The Greek letter Υ ψιλόν and Glagolitic Alphabet. *Slavistica Vilnensis*. Kalbotyra, 57(2), pp.7–14. (In Russian).
- Mozhaeva, I. Ye., 1980. *Bibliography on Cyril and Methodius problems 1945–1974*. Moscow, 1980. (In Russian)
- Prokhorov, G., 1992. Glagolitic alphabet among missionary alphabets. *Proceedings of the Department of Old Russian Literature*, 45. SPb, pp.178–199. (In Russian)
- Rudelev, V. G., 2001. Once again on the Old Slavic letters. *Bulletin of Tver State University. Humanitarian sciences*, 2 (22). pp.58–67. (In Russian)
- Savelyeva, L. V., 1993. *Sacral meaning of the Slavic alphabet: Parting words of the First Teacher of the Slavs*, 3. North Petrozavodsk, pp.152–158. (In Russian)
- Selishchev, A. M., 1951. *Old Slavonic language: Part I*. p.333. (In Russian)
- Selishchev, A. M., 2020. *Old Church Slavonic*. Ed. stereotype. URSS. (In Russian)
- Shafarik, P. Y., 1861. *About the origin and homeland of Glagolism*. Moscow. (In Russian)
- Shchepkin, V. N., 1967. *Russian paleography*. Moscow: Science. (In Russian)
- Sobolev, A. N., 2021. *Slavic alphabets. Part 3: From Glagolitic to Cyrillic*. https://www.youtube.com/watch?v=y_Py_W9ZL7s&ab. [Accessed 22.08.2021]
- Starovoyt, Yu. L., 2017. Scientific approach to the origin of the Cyrillic alphabet. *Materialy XLVI naukovo-tekhnichnoyi konferentsiyi pidrozdiliv VNTU. Vinnytsya, 22–24 bereznya 2017 r.* Available at: <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all—hum/all—hum—2017/paper/view/2328>. [Accessed 22.08.2021] (In Ukrainian)
- Štec, M., 1996. Šafárik on Old Slavonic and Church Slavonic. In: *Pavol Jozef Šafárik a slavistika. Zborník príspevkov z vedeckej konferencie a dokumentov z osláv 200. výročia narodenia P. J. Šafárika*. Acta facultatis philosophicae universitatis šafarikianae *Literárny zborník 12/ Jazykovedný zborník 13. Historický zborník 5* (AFPh UŠ 79). Filozofická fakulta. UPJŠ. Prešov. Matica slovenská. Martin, s.291–295. (In Slovak)
- Stepanov, Yu. S. and Proskurin, S.G., 1993. *Constants of world culture. Alphabets and alphabetic texts during periods of dual faith*. Moscow: The science. 158 p. (In Russian)
- Toporov, V., 1998. *Prehistory of Literature among the Slavs: The Experience of Reconstruction: An Introduction to the Course of the History of Slavic Literatures*. Moscow. (In Russian)
- Tschernochvostoff, 1995. Zum Ursprung der Glagolica. *Studia Slavica Finlandensia*, 12, pp.141–150. (In German)

Uspenskij, B., 2013. Glagolitic Script as a Manifestation of Sacred Knowledge. *Studia Slavistici*, X. Firenze University Press, pp.7–27 (online). [Accessed 22.08.2021 (In English)]

Uspensky, B., 2005. On the origin of the Glagolitic alphabet. *Voprosy Jazykoznanija* (Topics in the study of language), 1. pp.63–77. (In Russian)

Vinke, Fr., 1996. On the origin and structure of the Glagolitic alphabet. *Literary studies*, 3. Moscow, pp.115–127. (In Russian)

Yusyp-Yakymovich, Yu. and Shimko, O., 2009. *Old Slavonic language. Modular course. Navchalnyi posibnyk*. Kyiv. (In Ukrainian).

TO THE RECEPTION P. Y. SHAFARIK'S IDEAS ABOUT THE PRIMACY OF THE GLAGOLITICS AT THE CURRENT STAGE OF PALEOSLAVISTICS DEVELOPMENT

Yulia YUSYP-YAKIMOVICH

*Uzhhorod National University
Department of Slovak Philology
Sq. Narodna, 4, Uzhhorod, 88000
e-mail: julia.jusyp@uzhnu.edu.ua*

Olena SHIMKO

*Uzhhorod Ukrainian Theological Academy
Department of Theology, Philosophy and Humanities
4 Goydy Street, Uzhhorod, 88000
e-mail: lenashimko26@gmail.com*

Abstract

Background. The problem of the origin of the Glagolitic alphabet, its origins and the first years of Slavic writing can rightly be called the “cursed question” (*questio diabolica* – B. Uspensky) of Slavic studies, as attempts to connect the Glagolitic alphabet with any of the existing alphabets did not lead to any convincing results. Until now, the only relevant ideas of P. Shafarik remain, expressed about 150 years ago.

Purpose. The aim of the article is to systematize and analyze historical and modern ideas (from the 90s to the present day), which are expressed by researchers regarding the longer antiquity of the Glagolitic alphabet.

Results. The authors consider the development of P. Shafarik's ideas at the present stage of development of East Slavic paleolinguistics. Materials about the origins of Slavic writing, which have accumulated in science, do not facilitate the solution of questions about: 1) which of the two Slavic alphabets was created and / or improved by Constantine the Philosopher, 2) how and when another Slavic alphabet appeared, and 3) how the Slavic script developed in the post -Constantine period. In this context, as the authors show, all the hypotheses and ideas of modern researchers in one way or another develop the arguments of the hypothesis of PY Shafarik and do not go beyond it.

Keywords: Slavonic writing, Cyrillic, Glagolitic, P. Shafarik's hypothesis.